

૭.૩ જૈન યોગની આઠ દ્રષ્ટિઓ

સંસારી આત્માને મોક્ષ (કર્મમુક્ત અવસ્થા) સાથે જોડી આપે તે યોગ, આત્માની ઉદ્ધારોહણની સાધના પ્રક્રિયા પણ યોગ જ કહેવાય છે. સંસારોન્મુખ બનેલો, સંયમ-વૈરાગ્ય-તપ-ઈત્યાદિ દ્વારા આત્મ સન્મુખ બનવા જૈન આચાર્યોએ યોગ ઉપર ઊંડું વિશદ ચિંતન-સાધનાથી પ્રકાર ભેદ કરેલું છે. પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી મ.સા., કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય અને ઉપા યશોવિજય મ.સા. આદિએ યોગસાધકો માટે વિશિષ્ટ વર્ણન કર્યા છે.

યોગદ્રષ્ટિઓ સામાન્યતઃ આઠ છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. મિત્રાદષ્ટિ :

આ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાથી સાધક સત્ શ્રદ્ધાની તરફ સન્મુખ થાય છે. તેને જે પદાર્થનો બોધ થાય છે, તે મંદતા વાળો રહે છે મિત્રાદષ્ટિવાળો સાધક યોગનું પ્રથમ અંગ યમના વિવિધ રૂપોનો પ્રારંભિક અભ્યાસ કરી લે છે. વ્યક્તિ આભોગ્નતિના હેતુભૂત અન્ય યોગ બીજોનો સ્વીમર કરે છે.

આ દષ્ટિમાં દર્શન મોહનીય મિથ્યાત્વ કે અવિધાના વિપર્યાસમાં આત્મગુણોનું સ્ફુરણ તથા અન્તર્વિકાસની દિશામાં પ્રારંભ થાય છે. આ આધ્યાત્મયોગની પહેલી દશા છે. જેમાં દષ્ટિ પૂર્ણતઃ સમ્યક્ થઈ શકતી નથી, પરંતુ અહિંથી અન્તર્જાગરણ અને ગુણાત્મક પ્રગતિની પાત્રાનો શુભારમ્ભ થાય છે. આ દષ્ટિમાં ગુણીજનોના તરફ આદર, અનુકરણ, દુઃખીઓના તરફ કરૂણા અને સત્કાર્યો તરફ આદરભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. તારાદષ્ટિ:

આ દષ્ટિ યોગનું બીજું અંગ 'નિયમ' સાધે છે. શૌચ, સન્તોલ, તપ, સ્વાધ્યાય અને આત્મચિંતન જીવનમાં પ્રગટવા લાગે છે. આત્મહિતની પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહ અને તત્વોન્મુખી જિજ્ઞાસા ઉપ્પન્ન થાય છે. તથા સાધક યોગચર્યામાં અભિરૂચિ ધરાવે છે તારા દષ્ટિનાં સાધકને જન્મ, મરણ રૂપ આવાગમન ક્રિયાનો અત્યંત ભય નથી હોતો. અજાણતા પણ તેનાથી કોઈ અનુચિત ક્રિયા નથી થઈને તેની જાગૃતિ છે. તે મનમાં કોઈ પ્રત્યે દ્વેષ ભાવ લાવતો નથી તે સાત્ત્વિક ચિંતનની દિશામાં ક્રમશઃ આગળ વધે છે.

૩. બલાદષ્ટિ :

આ યોગનું ત્રીજું અંગ 'આસન' સાધે છે. આમાં સુખાસન યુક્ત દંટ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વ શ્રવણની તીવ્ર ઈચ્છા જાગે છે. અને સાધનામાં અક્ષે-ક્ષેપ નામનો દોષ આવતો નથી. આ દષ્ટિના વિકાસથી અસત્ પદાર્થો તરફ તૃષણાની સહજ પ્રવૃત્તિ શૂન્ય થઈ જાય છે. સાધક સર્વત્ર સુખમવતાનો અનુભવ કરવા લાગે છે. સાધકના જીવનમાં સ્થિરતાનો સુખદ સમાવેશ થાય છે. તેની સમસ્ત ક્રિયાઓ નિર્બાધ (બાધારહિત) થવા લાગે છે. બલા દષ્ટિના વિકાસથી યોગીના ધ્યાન, ચિન્તન, મનન આદિ શુભ કર્મોમાં વિરોધ આવતો નથી તે શુભ સમારમ્ભમય ઉપક્રમમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરતો જાય છે. તે સાધ્ય પ્રાપ્તિના લક્ષ્યની તરફ સદૈવ પ્રપાસરત રહે છે. પાપપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓનો પરિત્યાગ કરી દે છે. ઉત્કૃષ્ટ-આત્મ-અભ્યુદય સધાય છે.

૪. દીપ્તાદષ્ટિ :

આનાથી યોગનું ચોથું અંગ 'પ્રાણાયામ' સધાય છે. ચિત્ત, યોગથી વિરત થતુ નથી. આનાથી તત્ત્વ-શ્રવણ સધાય છે. માત્ર શ્રવણથી જ નહીં, પરંતુ અન્તઃ કરણથી આ રૂચિ થાય છે. આમાં અન્તગ્રહિતાના ભાવો ઉદિત થાય છે. દિપ્તા દષ્ટિના સાધકને માનસિક અને બૌદ્ધિક સ્તર એટલું ઊંચું થઈ જાય છે કે તે ધર્મને નિશ્ચિત રૂપથી પ્રાણીથી પણ અધિક સમજે છે. પ્રાણદાતક સંકટ આવવા છતાં પણ તે ધર્મને છોડતો નથી આ સાધક સાત્ત્વિક ભાવોથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે તે તત્ત્વ-શ્રવણના માધ્યમથી પોતાના કલ્યાણ તરફ સજાગ રહે છે. આનાથી ગુરુભન્તિ રૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને લૌકિક અને પારલૌકિક બન્ને હિત સધાય છે.

૫. સ્થિરાદષ્ટિ :

આ દષ્ટિથી યોગનું 'પ્રત્યાહાર' અંગ સધાય છે. શ્રુત, તર્ક અને આત્માનુભવથી શ્રદ્ધા દંઢ થાય છે. પ્રત્યાહારથી સ્વ-સ્વ વિષયોના સમ્બન્ધથી વિરત થઈને ઈન્દ્રિયો અને ચિત્ત સ્વરૂપાનુ સાર પ્રતીત થવા લાગે છે, તથા સાધક દ્વારા કરવામાં આવતા કૃત્યો, નિભન્તિ, નિર્દોષ તથા સુદ્ધ બોધ યુક્ત થાય છે. આ દષ્ટિમાં 'વેદ-સંબંધ-પદ'ની પ્રધાનતા આવી જાય છે. આ દષ્ટિના બે પ્રકાર માનવામાં આવ્યા છે. નિરતિચાર અને સાતિચાર નિરતિચાર દષ્ટિમાં અતિચાર કે વિઘ્ન આવતા નથી. આમા શ્રદ્ધા પ્રતિપાતરહિત અને અવસ્થિત રહે છે. સાતિચાર દષ્ટિમાં દર્શન અનિત્ય તથા અનવસ્થિત રહે છે. સ્થિરા દષ્ટિના સાધક સમ્યક્-દષ્ટિ પુરુષના અજ્ઞાનાન્ધકારની ગ્રંથિનું વિભેદન થઈ જાય છે. આ દષ્ટિવાળા યોગીમાં શાસન-પ્રસૂત વિવેક જાગૃત થાય છે. તે દેહ, ઘર, પરિવાર, વૈભવ આદિ બાહ્ય ભાવોને મૃગતૃષ્ણા, ગન્ધર્વ નગર કે કલ્પનાના રૂપમાં માને છે. તેને સાંસારિક ભાવોની વાસ્તવિકતાનું તથ્ય (સત્ય)પૂર્ણ દર્શન થઈ જાય છે. આ દષ્ટિમાં સ્વ-પર-ભેદ-વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત વિવેકી અને પ્રત્યાહાર પરાયણ હોય છે અને ધર્મારાધનમાં આવવાવાળી બાધાઓના પરિહારમાં પ્રયત્નશીલ રહે છે.

૬. કાન્તાદષ્ટિ :

આ દષ્ટિમાં સમ્યક્ દર્શન, અવિચ્છન્ન થઈ જાય છે. આ દષ્ટિમાં સ્થિત યોગી ધર્મનો મહિમા તથા સમ્યક્ આચારની વિશુદ્ધિના કારણે બધાને પ્રિય થાય છે. તેને યોગનું છઠ્ઠું અંગ ધારણ થઈ જાય છે. આ દષ્ટિના યોગીની આત્મધર્મ ભાવના એટલી દંઢ હોય છે કે તે શરીરથી બીજા કાર્યોમાં લાગ્યા રહેવા છતાં પણ મનથી સદૈવ સદ્ગુરુ પ્રવીણ આગમમાં તલ્લીન રહે છે. આત્મભાવની તરફ આકૃષ્ટ રહે છે. તે અનાસક્ત થઈ જાય છે. આનાથી સાંસારિક ભોગ તેને જન્મ-મરણ ચક્રમાં ભટકાવવાવાળા નથી બનતાં. આ દષ્ટિમાં સ્થિત સાધક સદૈવ તત્ત્વચિંતન તથા તત્ત્વમીમાંસામાં લાગ્યો રહે છે. આથી તેને મોહ વ્યાપ્ત નથી થતો. તેને યથાર્થ બોધ પ્રાપ્ત થઈ જવાથી ઉત્તરોત્તર આભાહિત સધાય છે.

૭. પ્રભાદષ્ટિ :

પ્રભાદષ્ટિ પ્રત્યક્ષ ધ્યાનપ્રિય છે. આમાં યોગી ધ્યાનરત રહે છે. યોગનું સાતમું અંગ 'ધ્યાન' સધાય છે. રાગ, દ્વેષ, મોહ, ત્રિદોષ રૂપ ભાવ રોગ અહિં વિદ્યન આવતા નથી. આ દષ્ટિમાં ધ્યાન જન્ય સુખનો અનુભવ થાય છે. આ રૂપ, શબ્દ, સ્પર્શ આદિ કામ-વિષયોને જુતવાવાળી છે. આ ધ્યાન-સુખ વિવેક આદિબળની તીવ્રતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં પ્રશાંત ભાવની પ્રધાનતા રહે છે. આની સાત પ્રવૃત્તિની સંજ્ઞા અસંગાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. આ ચાર પ્રકારનું માનવામાં આવ્યું છે.- પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ, સમગ્ર પ્રકારના સંગ, આસક્તિ કે સંસ્પર્શથી રહિત આત્માનુંચરણ અસંગાનુષ્ઠાન છે. એને અનાલમ્બન યોગ પણ કહેવામાં આવે છે. આનાથી શાશ્વત પદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મહાગ્રંથ પ્રયાણનું અંતિમ પૂર્વાબિન્દુ છે.

૮. પરા દષ્ટિ :

આનાથી યોગનું આઠમું અંગ 'સમાધિ' સધાય છે. આમાં અ-સંગતા પૂર્ણ થાય છે. આમાં આત્મતત્વની સહજ અનુભૂતિ થાય છે તેને અનુરૂપ જ સહજ પ્રવૃત્તિ અને આચરણ થાય છે. આમાં ચિત્ત પ્રવૃત્તિ સ્થિર થઈ જાય છે. અને એમાં કોઈ વાસના નથી રહેતી આ દષ્ટિમાં યોગી નિરતિચાર હોય છે તે ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. તે સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, અને અયોગી થઈ જાય છે.

આ દષ્ટિમાં તારતમ્યમાં હરિભદ્રે યોગિયોને ચાર કોટિયોમાં વર્ગીકૃત કર્યા છે. ગોત્ર યોગી, કુલ યોગી, પ્રવૃત્તચક્ર યોગી અને નિષ્પન્ન યોગી પ્રથમ શ્રેણીના યોગી ક્યારેય પૂર્ણ આત્મલાભ કરી શકતા નથી અને ચતુર્થ શ્રેણીના યોગી આત્મલાભ પ્રાપ્ત કરે છે.

ફલતઃ યોગ વિદ્યા માત્ર દ્વિતીય અને તૃતીય શ્રેણીના માટે જ માનવામાં આવે છે.